

Horváth Futó Hargita

A TANKÖNYV MINT SZOCIALIZÁCIÓS FAKTOR

The Textbook as a Socializational Factor

A tankönyv társadalmi tartalmak, viszonyok, értékek hordozója. Fejlődése szorosan összefügg a mindenkori társadalmi viszonyokkal, ezek változása a tankönyvek paradigmaváltását vonja maga után. A tankönyvek fontos szerepet töltenek be a nemi szocializációban, a nemi sztereotípiák kialakulásában is. Tanulmányomban a tankönyvet szocializációs faktorként vizsgálom a tankönyvelmélet egyik kutatási módszerével, a tartalomelemzéssel. A vizsgálat tárgya a jelenleg használatban levő általános iskolás 5. és 6. osztályos magyar irodalmi olvasókönyv. A tankönyvelemzési szempontok téma szerint csoportosítva: a nők jelenléte–láthatatlansága, a nők és férfiak munkája és hivatása, a családban és háztartásban betöltött szerepük, a munka és a munkán kívüli tevékenységeik köre, a tankönyvek férfi- és nőképe.

Kulcsszavak: tankönyvelemzés, olvasókönyvek, nemek reprezentációja, rejtett tanterv, sztereotípiák, szocializáció

TANKÖNYVELEMZÉS

A tankönyv olyan oktatási segédeszköz, amely amellet, hogy ismeretet közvetít, készségeket, képességeket fejleszt, és szerteágazó nevelési feladatokat valósít meg, tükrözi az adott kor társadalmának szellemiségét, ideológiáját, fejlettségi szintjét, gazdasági viszonyait, technikáját. (KARLOVITZ 2001) Fejlődése szorosan összefügg a mindenkori társadalmi viszonyokkal, ezek változása a tankönyvek átalakulását, paradigmaváltását vonja maga után. A tankönyv társadalmi tartalmak, viszonyok, értékek hordozója, ebből kifolyólag a kutatások lehetséges tárgya is. A tankönyvkutatás kezdetén a tankönyvet mint kordokumentumot történeti módszerrel, illetve ideológiai megközelítésből analizálták. A II. világháború után kibontakozó tankönyvelmélet a tankönyvek szaktudományi és tantárgypedagógiai sajátosságait is figyelembe vette. A tankönyv többfunkciójú termék, tanulmányozása is ezen fő funkciók mentén végezhető el. A nemzetközi kutatásban mint kordokumentumot, ismerethordozót, politikumot, pedagógiai eszközt, médiumot, szocializációs faktort és mint terméket vizsgálják. (DÁRDAI 2002: 13.) Jelen tanulmány a tankönyvet szocializációs faktorként szemléli, és ennek megfelelően vizsgálja a tankönyvelmélet egyik kutatási módszerével, a tartalomelemzéssel. Az Európa-szerte alkalmazott olvasókönyv-elemzéseket ezzel az eljárással végezték, a tankönyv ugyanis a társadalom és a korszak művelődési

arculatának dokumentuma, és „létjogosultsága van tartalomelemzési eljárással a mögöttes tartalmak, összefüggések vizsgálatának is”. (KARLOVITZ 2001: 35.)

SZOCIALIZÁCIÓ, SZTEREOTÍPIÁK, TANKÖNYVEK

A tankönyvek fontos szerepet töltenek be a nemi szocializációban, a nemi sztereotípiák kialakulásában is. A családi nevelés és a szülői autoritás hatására, a tapasztalathiányból származó általánosítások és a többség nézeteinek felülbírálás nélküli elfogadása eredményeként a sztereotípiák már kisgyermekkorban kialakulnak. (TREBJEŠANIN 2002:92.) Iskoláskorban, az iskolai szocializáció folyamán tovább folytatódik a társadalom által létrehozott nemi szerepek és nemi sztereotípiák tanulása, többek között a tankönyvekből. „*Hagyományos*” *pedagógia – feminista pedagógia* című tanulmányában Thun Éva a nyugati típusú kultúrákban kialakult, a tankönyvekben is fellelhető társadalmi sztereotípiákat kutatta, és megállapította, hogy a sztereotípiatanulás szinterei elsősorban a család, az iskola, a média és a kortársak. Az iskola többek között a tankönyvek és tananyagok tartalmával hat ki a nemi sztereotípiák szocializációjára, mert tükrözi egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét. Az iskolák igyekeznek tiszteletben tartani az esélyegyenlőséget, az egyforma bánásmódot, de a rejtett tanterv hatásosabbnak bizonyul a célkitűzéseknél: „A gyerekek a tanulói szerep megtanulásával együtt, az iskolai elvárt viselkedés és tevékenységi formák elsajátításával egy időben folyamatosan és kitartóan kapják azokat az impulzusokat, melyek a társadalmi nemi szerep tanulását irányítják és megszilárdítják.” (THUN 1996: 407.) A tankönyvek tananyaga rejtett üzeneteket közvetít, ezt a jelenséget nevezi Szabó László Tamás „rejtett tantervnek”. A rejtett tanterv (implicit tanterv, hidden curriculum) kifejezés azoknak az élményeknek, normáknak, értékeknek, tapasztalatoknak az összességét jelöli, azt a „tananyagot”, amely nem tervezett, nincs a tantervben és a tantárgyak anyagában rögzítve, a diákok mégis a szervezett, intézményes tanítás-tanulás folyamatában sajátítják el implicit módon, passzív tanulással. (SZABÓ 1988) A rejtett tantervnek identitásformáló funkciója van: „mindkét nem számára közvetíti a társadalom nem-specifikus elvárásait és értékrendszerét, így indirekt módon járul hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez”. (KERESZTY 2005)

Az utóbbi évtizedben egyre több tanulmány születik, amelynek tárgya az olvasókönyvek szociológiai szempontú vizsgálata (családmodellek, nő- és férfikép, a társadalom ábrázolása). Magyarországon az első ilyen szociológiai szempontú elemzés a hetvenes évek végén készült, és 1980-ban jelent meg *Tankönyvszagú világ* címen. A kötet szerzői, Háber Judit és H. Sas Judit a tankönyvet olyan modellként definiálták, amely értékeket, viselkedési szabályokat ad át, és amelynek – a tananyagot közvetítő pedagógussal együtt – kiemelkedő kontroll, információs, érzelmi és szankcionáló hatalma van. A szerzőnők 1972-ben és 1973-ban megjelent magyarországi alsó tagozatos olvasókönyveket vizsgálva arra keresték

a választ, hogy az iskola milyen értékeket és ismereteket közvetít, azaz milyen világot épít fel az olvasókönyvekben található ismeretekből és értékekből. Az elemzés tárgyának kiválasztását azzal indokolják, hogy az olvasókönyv „vállalja explicit módon az iskola, a család, a történelmi múlt, a társadalmi struktúra, a szabad idő, a munka, a művelődés, a mi illik vagy nem illik külön fejezeteivel a normatív viselkedés, a 6–10 éveseknek szóló »világnézeti« modellek szereplőkön és szerepeken keresztül való közvetítését”. (HÁBER – H. SAS 1980: 12.) Az *Educatio* folyóirat 1966-os, nőkkel foglalkozó tematikus számában jelent meg a Czachesz–Lesznyák–Molnár szerzőhármás a két nem különböző interpretációs stratégiáit és a nemek tankönyvi reprezentációját bemutató tanulmánya. A szerzőnők abból indultak ki, hogy az emberi élet során gyűlő tapasztalatok és azok feldolgozása nem független a nemtől. A taneszközök, tankönyvek elsődleges célja a tantárgyspecifikus készség kialakítása, másodlagos funkciójuk a rejtett tanterv részeként a társadalom értékrendjének és világnézetének közvetítése, illetve valamennyire reális kép kialakítása a létező társadalomról. A tankönyv megerősítheti vagy leépítheti a gyerekekben már kialakult sztereotípiát. Kutatásukból kiderül, hogy a tankönyvekben és a kötelező olvasmányokban kevés a hivatkozás a lányok tapasztalataira, a kánon kevés női író alkotását kínálja fel a diákoknak. Dálnokiné Pécsi Klára *Családkép a kisiskolások tankönyveiben* c. tanulmányában huszonnég, a kilencvenes években kiadott olvasókönyv szövegét és képanyagát vizsgálta meg a családkép szempontjából. Megállapította, hogy a családtagok jellemzőinek és a család szerkezetének ábrázolása sztereotip: „Az apa, a családfenntartó ritkán jelenik meg, ő a dolgozó, rá fölneáz a gyerek. Az anya a hétköznapi életben van jelen, házimunkát végez, este mesét mond. Az igazi érzelmi kötődés hozzá fűződik. Az apa inkább távoli, példaképszerű. Egyébként az elvált, az özvegy, az árva fogalmak elő sem fordulnak. Féltestvérek egyáltalán nincsenek. Örökbe fogadott gyerek egyetlen mesében szerepel. Megfigyelhető az is, hogy a szülők egymással alig beszélnek, csak gyermekükön keresztül jelennek meg. A nagyszülők szinte mindig falun élnek, és nagyon öregek, ábrázolásuk rendkívül sablonos. A nagymama divatjamúlt ruhában, fejkendő, kontyot visel, házimunkát végez, vagy lányunokájával játszik. A bajszos nagypapa bottal, papucsban, fiúunokájával törődik, vagy kint a kertben kapál, gyümölcsöt szed. Teljesen hiányoznak a magukat szellemileg-külsőleg jól tartó, aktív nagyszülők.” (DÁLNOKINÉ 2001: 103.) Ligeti Csákné 2001-ben négy különböző kiadó első osztályos olvasókönyvének végezte el az elemzést, többek között a nevelési lehetőségek szempontjából. Megfigyelése szerint a szülők „hagyományos” szerepei a rajzokon és a mondatolvasásnál („A mama főz.” „Édesanya vásárol.” „Mit vesz anyu?”) is megjelennek. (LIGETI CSÁKNÉ 2001.)

Szerbiában is vizsgálták a nemek tankönyvi reprezentációját (lásd pl. Svenka Savić *Još jedan primer (ne)vidljivosti žena u udžbeniku* című írását a *Feminističke sveske* 1995. 3–4. számában). Isidora Jarić tankönyvkutató a szerbiai tankönyvek-

ről azt írja, hogy olyan sztereotip patriarkális szocializációs mintákat mutatnak be, amelyekben nincs lehetőség a nyitottságra, a nemi szerepek új formáinak és tartalmainak kialakítására, illetve a nemi szerepek decentralizációjára. A tankönyvszerzők a kislányokat különféle tradicionális munkákhoz kötik, amelyek felelősségre, szolgálatkészségre vagy könyörületességre asszociálnak. Ezzel szemben a fiúkat bátorság, intellektuális kíváncsiság és kalandos szellem jellemzi. A női szereplők csaknem összes társadalmi szerepe levezethető a szerb népköltészet két mitikus alakjának mintaképeire (Majka Jugovića – Jugovityok anyja és Kosovka Devojka – A rigómezei lány), amelyekkel kimerülnek a női szerepek modalitásai a hagyományos szerb kultúrában. A tankönyvszerzők régen felülmúlt patriarkális sztereotípiákat helyeznek előtérbe, és diszkriminálják a modernizáció azon vívmányait, amelyeket a nők kiharcoltak maguknak. (JARIC 2002)

A horvátországi *Ženska mreža* nevű szervezet 2003-ban indított kampányt azzal a céllal, hogy száműzze a diszkrimináció minden fajtáját a tantervekből és a tankönyvekből, különösen a női sztereotípiákra, a nő társadalmi és családi szerepére vonatkozóakat. A elemzés elvégzése után a szervezet kifogásolta, hogy a tankönyvekben nem fordulnak elő invalidus személyek, rossz fogú, görbe lábú, kajla fülű, szemüveges gyerekek, a tankönyvi családmodell anya–apa–két gyerek felépítésű, ami nem felel meg a valóságnak. A tankönyvekben nincsenek másságok, nemhogy tanulságok a másság normális, szép, kívánatos és termékeny voltáról. A tankönyvszerzők hamis képet festenek a horvátországi családi és faji idillről. A megkerülhetetlen különbözőségeket, mint amilyen a férfi és nő közötti, a 19. század kontextusába helyezik. A nők és a férfiak számbeli megjelenése és a tankönyvben előforduló szerepük azt mutatja, hogy a nők túlnyomórészt a férfiak kísérői, anyák, feleségek, uralkodótársak. Leginkább passzívok, a leírásokban fizikai szépségük dominál, ábrázolásuk annak az elvárásnak megfelelő, amilyen a tankönyvből tanuló kislányoknak is válniuk kell: áldozatkészeknek, másoknak, másokért dolgozóknak, megbocsátóknak, szeretőeknek, és mindezt semmit sem kapnak cserébe. A nők egyszerű kézi munkákat végeznek, vagy tétlenek, a tankönyv lapjait díszítik. A férfiak ezzel szemben cselekvők, hatalalommal rendelkeznek, tudósok, kezükben könyveket és szerszámokat tartanak – állapítják meg a szervezet tagjai. (MARKOVIĆ 2003)

A VAJDASÁGI 5. ÉS 6. OSZTÁLYOS MAGYAR OLVASÓKÖNYVEK VIZSGÁLATA

Az olvasókönyv-elemzés során Czachesz–Lesznyák–Molnár tankönyvelemzési szempontjait alkalmaztam. Téma szerint csoportosítva: jelenlét-láthatatlanság, munka és hivatás, család és háztartás, a munka és a munkán kívüli tevékenységek köre, a tankönyvek férfi- és nőképe, személyiségjegyek. A vizsgálat tárgyai a jelenleg használatban levő általános iskolai 5. és 6. osztályos olvasó-

könyvek: Csorba Béla: *Olvasókönyv az általános iskolák 5. osztálya számára*. Belgrád, Zavod za udžbenike, 2007, valamint Pintér Molnár Edit–Kojić Csákány Erzsébet: *Olvasókönyv az általános iskolák 6. osztálya számára*. Belgrád, Zavod za udžbenike, 2008.

1. *Szerzők*. Az olvasókönyvek szemelvényeinek szerzői többségében férfiak. Az ötödikes olvasókönyvben a 23 szerző közül mindössze egy nő, Nemes Nagy Ágnes szerepel. A hatodikos olvasókönyvben 21 férfiszerző művei olvashatók. A két tankönyvben ez az arány százalékban kifejezve: 97,77% (férfiszerzők) és 2,23% (női szerzők).

2. *Jelenlét és láthatatlanság*. Az olvasókönyvek szemelvényanyagában sokkal több a férfi szereplő, mint a nő. A különbség a hatodikos olvasókönyv esetében a legszembetűnőbb, ahol a 115 szereplő közül mindössze tíz a nő, és ezek is többnyire mellékszereplőként vannak jelen a történetek szereplőstruktúrájában. Az olvasmányok nagyobb része a férfiak nézőpontjából és a férfiakról íródott (pl. az 5. osztályos tankönyvben: Antoine de Saint-Exupéry *A kis herceg*, Petőfi Sándor *Szülőföldemen*, Illyés Gyula *Petőfi Sándor*, Petőfi és Arany levelezése, Gárdonyi Géza *Apám*, Móra Ferenc *A másik család*, Kányádi Sándor *Kenyérmádár*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*). A 6. osztályos olvasókönyv szemelvényanyagában három olyan szöveget találunk, amelyekben lányok is szerepelnek: Böndör Pál *Regina és a szemtelen fiúk* című verse a lányok nézőpontjából látta az iskolai életet, Gobby Fehér Gyula *Az ujjak mozgása* című novellája egy zongorázni tanuló lány és az ifjúkori álmait a lányán keresztül megvalósítani akaró anya története, Mándy Iván *Kék dívány* című novellájának három gyerekszereplője közül az egyik lány.

Férfi és női szereplők aránya	5. osztályos olvasókönyv	6. osztályos olvasókönyv
Férfiak	60,60 %	91,30 %
Nők	39,40 %	8,70 %

Az ötödikes olvasókönyv illusztrációin a nőket többnyire valamilyen házi munkák végzése közben ábrázolják pl. Jean Millet *Kalászgűjtögető nők*, Munkácsy Mihály *Köpülő nő*, Fényes Adolf *Testvérek* című festményén egy fiú és nővére látható, a lány széken ül, és olyan mozdulatot tesz, mintha ölébe akarná venni öccsét, mellettük egy tányér és egy cserépedény, hasonló környezetben, cserépedények és korsók mögött, illetve egy ülő férfi mellett áll a nő a *Népviselőt a 19. század elején* aláírású illusztráción. A hatodikos olvasókönyv illusztrációs bázisában a nőket valamilyen szabadidős tevékenységük – séta, olvasás, pihenés stb. – közepette mutatják be pl. Edvard Munch *Lányok a hidon*,

Ferenczy Károly *Madárdal*, Aba-Novák Vilmos *Körhinta*, Auguste Renoir *Két lány a zongoránál*, Pablo Picasso *A lány az asztalnál olvas*, Nagy Imre *Lány a patak partján*, Ernest Ludvig Kirchner *Az utca*.

Férfiak és nők száma az illusztrációkon	5. osztályos olvasókönyv	6. osztályos olvasókönyv
Férfiak	82,45 %	52,77 %
Nők	17,55 %	47,23 %

3. *Foglalkozás*. A legújabb kiadású 5. és 6. osztályos olvasókönyvek szövegválogatása vizsgálatunk szempontjából nemigen különbözik az előző kiadásoktól. Az ötödikes olvasókönyvben a nők foglalkozása, szerepe: feleség (*Kőműves Kelemenné*, *A csodaszarvas*, *A földesúr és az ördög*), boszorkány (vén banya Árgyéus apjának udvarán és gonosz boszorkány Tündérszép Ilona palotájában a *Tündérszép Ilona és Árgyéus* c. népmesében, vén banya Mészöly Miklós *Tréfás meséjében*, gonosz boszorkány Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében), anya és cárnő (*Szent Száva*), munkaadó (*Holle anyó*, a hosszú fogú csúnya öregasszony), anya (*A földesúr és az ördög*, Kányádi Sándor *Kenyérmadár*, Csáth Géza *Szombat este*), dajka (Petőfi Sándor *Szülőföldemen*), háziasszony (Arany János *Családi Kör*), nagymama (Csáth Géza *Szombat este*), szakácsnő (Csáth Géza *Szombat este*), szolga (Csáth Géza *Szombat este*), királylány, tündér (*Tündérszép Ilona és Árgyéus*, Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika*). Mindössze két nő van közülük munkaviszonyban, Éva, a szakácsnő és Julis, a szolga, mindketten Csáth Géza *Szombat este* c. novellájának mellékszereplői.

Az ötödikes olvasókönyvben a férfiak foglalkozása, szerepe: építész (*Kőműves Kelemenné*), nagyzsupán (*Szent Száva*), földesúr (*A földesúr és az ördög*), gépész (Gárdonyi Géza *Apám*), diák (Móra Ferenc *A másik család*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), halász (Mészöly Miklós *Tréfás mese*), tanító (Móra Ferenc *A másik család*), favágó (Kányádi Sándor *Kenyérmadár*), apa (Csáth Géza *Szombat este*), tanár (Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), igazgató (Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*), király (*Tündérszép Ilona és Árgyéus*, Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika*). A férfiaknak a nőkkel ellentétben van szakmájuk, hivatásuk, munkahelyük.

A hatodikos olvasókönyvben a nőknek az anyai szerep mellett más szerepük, foglalkozásuk is van: diáklány, szerető, zongoratanárnő, zongorista, varrónő, kofa. A férfiak foglalkozása: diák, betyár, pandúr, király, bárd, főpolgármester (lordmajor), vitéz, kapás, író, tanár, barlangkalauz, bakter, kisbíró, tanító, kocsmáros, postás, bútorszállító. Ezek a foglalkozások távol állnak a mai diákok világától.

4. *Család és háztartás.* A olvasókönyvekben a munkamegosztás nemek szerinti. A nő leginkább a két hagyományos női szerepet tölti be, anya (mostoha) és feleség, feladata az otthonhoz, családhoz kötődő munkák elvégzése. Az apa nemigen vesz részt a gyerekek nevelésében, nem veszi ki a részét a házi munkákból, mindez a nő feladatkörébe tartozik. Kányádi Sándor *Kenyérmadár* című elbeszélésében az apa kiviszi hétéves fiát az erdőbe, hogy segítsen neki fát vágni. A fiú elveszik, az apa estefelé hazamegy („Nagy fiú már, nem eszik meg a farkasok!”), és a gyerek éjszakára az erdőben marad egyedül, de az édesanyja a keresésére indul, és addig nem jön haza, amíg meg nem találja. Az ötödikes olvasókönyv szövegeiben a nők ágyat vetnek, vacsorát főznek (*Tündérszép Ilona és Árgyélus*), fonnak, takarítanak (*Holle anyó*), megterítenek a munkából hazatérő férjüknek és a vacsoraidőben érkező vendégnek, fejnek, tüzelnek (Arany János *Családi kör*), uborkát ültetnek (Mészöly Miklós *Tréfás mese*), kenyeret sütnek, és tarisznyába pakolják az ételt férjüknek, fiuknak (Kányádi Sándor *Kenyérmadár*). *A földesúr és az ördög* című mesejátékban a női mesélő mellett két női mellékszerep is van: Anya I. és Anya II. Mindketten parasztfelések, egyikük egy bömbölő pólyást ringat a karján. A mesélő megemlíti a földesúr feleségét is, aki szintén egy női „foglalkozást” űz, vásárol: megvett a városban mindent, ami szép és drága. A 6. osztályos olvasókönyvben Kosztolányi Dezső *Az iskolában hatvanan vagyunk...* verse életkép egy múlt század eleji fiúosztály mindennapjairól. A lányok iskolai mindennapjairól Böndör Pál verse ad képet. Kosztolányi *Házi dolgozat* című novellája az apa–fiú viszony problematizálása a dolgozatíráson keresztül¹. Németh István *Lepkelánc* című elbeszéléskötetében jelent meg a *Színötös* című írása, amelynek alapja szintén az apa–fiú viszony: a fiú úgy érzi, apja érzéketlen, szeretet nélküli ember, de egy éjszaka kiderül, annak ellenére, hogy nem tudja kimutatni, nagyon szereti fiát.

A családmodellek apa, anya és három-négy gyerek felépítésűek (Arany János *Családi kör*, Csáth Géza *Szombat este*). Fellelhetők a tankönyvekben a hagyományostól eltérő családtípusok is: a *Holle anyó* című Grimm-mesében az anya egyedül neveli édes- és mostohalányát, ez utóbbit a sztereotípiáknak megfelelően természetesen nem kedveli. Mészöly Miklós *Gyigyimóka* c. meséjében az apa egyedül neveli a fiát, de nincs ideje és kedve foglalkozni a gyerekével, iszik, egész nap dolgozik, és a gyerek végül elhagyja őt.

5. *A munkán és tanuláson kívüli tevékenységek.* A szépirodalmi és folklór alkotásai a nőkhöz és férfiakhoz kötődő társadalmi szerepek és munkák mellett a velük szembeni elvárásokat is tükrözik. A férfiak a külvilággal kapcsolatos társadalmi

¹ Pali viszonya az apjához ambivalens: „Erre utal a tanuló gyötrődése, a kérdő- és felkiáltójelek együttes jelenléte a piszkozaton, valamint a formális válasz és metakommunikációs gesztus ellentéte miatt az elmosolyodás is.” Az édesapa nevének áthúzása érzékelteti azt az ellentmondásos viszonyt, „mely egyszerre tisztelt, szeretet és félelem, rettegés, elszakadás, »menekülés« iránti vágy.” (BENGI 1998:226.)

funkciókat töltenek be, a nők társadalmi funkciói a családi, háztartási feladatokra korlátozódnak. A férfiak és a fiúk aktív életet élnek, dolgoznak, utaznak, vadásznak, a nők élettere a családi otthon. A fiúk iskolába járnak, játszanak, olvasnak, a lányok élete passzív, segítkeznek az otthoni munkában, várják szerelmüket a harctérről. Tari István *Amikor a villámnak szaga volt* című versében a lányok félnek a villámtól, a Csáth-novellában Eti a vacsora után odaviszi dohányzó apjának a dohányos szitát, a *Családi kör* „eladó lyánya” venyigét rak a tűzre, ahonnan parazsat szed, hogy kivasalja az új ruháját, Petőfi *A négyökrös szekér* című költeményében pedig a szekéren utazó Erzsikéhez szól ábrándozva a vers lírai énje, a meséket leszámítva több lány nem is szerepel az olvasmányokban. Ezzel szemben a fiúk iskolába járnak – két elbeszélés helyszíne is fiús osztály –, mindenféle csínytevéseket kieszelnék (Illyés Gyula *Petőfi Sándor*, Tersánszky Józsi Jenő *Ákombák tanár úr*, Karinthy Frigyes *Röhög az egész osztály*), az apjuk elviszi őket a munkahelyére, különféle kalandokon esnek át. Két olvasmányban olvasnak a nők, a Csáth-novellában az *Olajágot*, a Gárdonyi-szövegben pedig az apa olvasott sokat, s reggelente elmesélte a feleségének, hogy mit olvasott előző éjjel. A feleség kíváncsi volt a folytatásra, és végigolvasta a regényt: „Emiatt aztán lesült-főtt az ebéd, s apám is bosszankodott, hogy anyám előre megmondta, hogy mi lett a vége a regényhősnek. Akkor aztán nem vett ki többé magyar könyvet, csak németet. Ehhez már az anyám nem értett.” A hatodikos olvasókönyvben mindkét nem olvas, a nők egyéb szabadidős tevékenységéről nem kapunk információt, Gulácsy Lajos *Az egy napos hó (Édeskés története)* c. írásában Giacomo Fiori a Caffé Lunában cappuccinóztat, az *Aranysárkányban* papírsárkányt eregetnek a fiúk, *Gyigymóka* tengelicét nevel, ládikót fabrikál, Danilo Kis *A fiú és a kutya* c. írásának főhőse, Andreas Sam szabadidejét Dingóval, a kuttyájával tölti, Burai J. és barátja a postást ugratják (Gion Nándor *A postás, aki egy ujjal tudott fűtyülni*), a *Pál utcai fiúk* a grundon játszanak, Szines Géza, Drugics Ági és Csutak kedvenc időtöltése a színház, ők maguk is rendeznek színdarabokat (Mándy Iván *Kék dívány*).

6. *Férfi- és nőkép*. Néhány olvasmányból az derül ki, hogy a nő sorsa a férfi által meghatározott, pl. a falba épített feleség típusba tartozó *Kőműves Kelemenné* című székely népballadában Kelemenné áldozatul esik férje pénzsóvárságának és az emberáldozatot követelő ősi hiedelemnek, nincs választási joga, nem dönthet a saját életéről, tehetetlen a férfierőszakkal szemben². *A csodaszarvas* c. eredetmondában Hunor és Magyar miután rábukkantak Belár király fiainak feleségeire, elfogták, és minden jószágukkal együtt magukkal hurcolták

² Katona Imre szerint a *Kőműves Kelemen(né)*-ről szóló balladán is megfigyelhető a ballada műfajának fokozatos elnőiesedése. A férfi helyett az idő folyamán fokozatosan a feleség került a középpontba. Felmérése alapján a balladákban a férfi szereplők között több a gyilkos, a nők között pedig az áldozat. A nők vétségét szigorúbban büntetik. (KATONA 1999: 97.)

őket a meotoszi mocsarakba. A feleségeiket is hasonlóképpen szerezték: az alánok fejedelmének, Dulának két lányát is elfogták, és az egyiket Hunor, a másikat Magyar vette feleségül. Hogy mit szoltak mindehhez a leányzók, arról már nem szól a *Képes Krónika*. Viszont Lázár Ervin *Szegény Dzsoni és Árnika* című meseregényében ennek az ellenkezőjét találjuk: Östör király nem engedélyezi az udvarába látogató leányát kérő lovagoknak, hogy megvívjanak egymással, mert nem ő akarja eldönteni, hogy kihez menjen feleségül a lánya, ezt a döntést Árnikára bizza. A *Szent Száva* című szerb hősi énekben fellelhető az anya iránti fiúi szeretet és megbecsülés egyik szép irodalmi példája: a Nemanja István szerb nagyzsupánnak a hit és az egyházi műveltség terén elért eredményeit bemutató hősi énekben Szent Száva megemlékezik arról, hogy Nemanja a Studenica kolostort anyja, Jelena cárné emlékére építette. Móra Ferenc *A másik csaló* című novellájában szép példát találunk a testvéri szeretetre: Pétör, az elbeszélés főszereplője nem issza meg az iskolában kapott tejet, hanem kiviszi és odaadja a kerítés mellett várakozó kishúgának. A 6. osztályos olvasókönyv Fehér Ferenc *Padtárs* című hatsoros költeményével kezdődik, a lírai én neme nem derül ki a versből, a feldolgozást segítő kérdések közül azonban az első arra kérdez rá, hogy miért hiányzik a kishúgnak a lány, holott a mindennapokban két kislány is ülhet egymás mellett az iskolapadban, és az sem biztos, hogy a lírai én azonos a költő személyével.

Az irodalomtanítás feladata egyfajta kulturális – művelődés-, kor-, társadalomtörténeti stb. – tudás átadása is. Az olvasókönyvek *Olvass még! és Tudod-e?* megjelöléssel ismeretterjesztő és szépirodalmi szövegeket is közölnek, ezek jeles férfiak (Szent Száva, Szent László, Hunyadi János, Edwárd angol király), népmese- és népdalgyűjtők (Grimm testvérek, Benedek Elek, Kriza János, Erdélyi János, Bartók Béla, Kodály Zoltán) életét mutatják be, részletet olvashatunk Petőfi Sándornak *A kiskunokhoz!* írt leveléből, férfiak által használt eszközökről (*Kocsi és szekér*), Gárdonyi Géza édesapjáról, titkosrendőrségi leírás Kossuth Lajosról, rövid összefoglalót Rózsa Sándor életéről, Henry R. Heyl 1870-ben szabadalmaztatott laterna magicájáról, Szabó Lőrinc verses önéletrajzáról, a *Tücsökzenéről*, Varró Dániel és Presser Gábor *Túl az Óperencián* című bábmusicalljéről. Ezek a szövegek a más tantárggyal létesítenek korrelációt, és a diákok történelmi, művelődéstörténeti ismereteit hivatottak bővíteni, a nők azonban teljesen kimaradtak a tankönyv didaktikai apparátusának e részéből.

Az elemzett tankönyvekben a másságra is találunk példát. Az olvasmányok szereplői között akad hájas, dagadt gyerek, akinek az esze olyan, mint a pascal (Karinthy Ferenc *Arányi*), sovány fiú (Csutak Mándy Iván novellájában), mindenkinek engedelmeskedő (*A Pál utcai fiúk* Nemececkje), részeges (a postás a Gion-novellában és *Gyigymóka* apja), együgyű (*Gyigymóka*), kis veres (Fränkel az *Ákombák tanár úr* egyik szereplője), a Mándy-szöveghez tartozó illusztráció, Mounia Dadi *A két szófa* című festményén szemüveges kislány

nyújtózik végig az ágyon. A szövegekben egyetlen invalidus személy fordul elő, a béna harcfi a *Családi körben*.

ÖSSZEGZÉS

A tankönyv tananyagának tartalmával, felépítésével, illusztrációs bázisával a tanuló személyiségére hat: munkára, rendszerességre, erkölcsi szabályokra, normákra, pozitív életszemléletre nevel, érzelmi és akarati hatásokat vált ki, fejleszti a kreativitást. (KARLOVITZ 2001: 82.) A nemek iskolai szocializációjában, a nemi sztereotípiák kialakulásában a tankönyvnek mint szocializációs faktornak jelentős funkciója van. A tankönyvek az ismeretkialakítás, a készség- és képességfejlesztés mellett a rejtett tanterv részeként társadalmi értékeket, elvárásokat is közvetítenek. A rejtett tanterv elemeinek „feladata az is, hogy reális képet szolgáltatassanak a világról és a létező társadalomról. A tankönyvekben bemutatott világ hozzájárulhat ahhoz, hogy a gyerekekben kialakult sztereotípiák megerősödjenek, kioltódjanak, vagy esetleg újak alakuljanak ki”. (KERESZTY 2005) Azok a vizsgálatok, amelyek az iskolai tankönyvekben a társadalmi nemek reprezentációját, a családmodelleket, a nő- és férfikép, illetve a társadalom ábrázolását kutatták, azt mutatják, hogy a tankönyvi modellek, minták nem a valós életet, hanem egy adott társadalom nemi sztereotípiákon alapuló értékrendjét tükrözik. Az általános iskolai olvasókönyvek szociológiai szempontú vizsgálata kimutatta, hogy a szövegek hamis képet festenek a valóságról, sztereotip patriarkális szocializációs mintákat mutatnak be, ezáltal rejtetten megerősítik a nemek társadalmi és családi szerepére vonatkozó képzeteket (az adott társadalomban milyennek kell lennie a férfinak és a nőnek, hogyan kell éreznie, viselkednie, megjelennie). Az viszont, ha a tankönyvben más van, mint a valóságban, jelentős nevelési konfliktust okozhat, a diák ugyanis megkérdőjelezheti minden más információ hitelességét is, ha mindennapi életben mást tapasztal, mint ami a tankönyvben áll. (ÁBRAHÁM, 2001: 373–374.) Annak ellenére, hogy a tankönyvkészítő munkáját több mint száz társadalmi, politikai, ideológiai, oktatáspolitikai, szociológiai, tudományos, nevelési, pedagógiai, pszichológiai, nyomdai, szubjektív stb. tényező (KARLOVITZ 2001:58–74.) befolyásolja – és itt nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a tankönyv a tantervkészítők által a tantervben meghatározott tananyagot tartalmazza –, és hogy a szociológiai követelmények, szempontok csupán egy tényezőcsoportot képeznek a tucatnyi közül, figyelembe kell venni azt, hogy a gyerekekre érzelmileg erősen hat a tantervkészítők/tankönyvszerzők által konstruált világ. Ezért nagyon is indokolt odafigyelni, milyen szemléletet képviselnek tankönyveink, és miként alakítják a diákok gondolkodásmódját, életszemléletét.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM ISTVÁN 2001. *Tankönyvpiac és tankönyvellátás.* = Csapó Benő – Vidákovich Tibor szerk.: *Neveléstudomány az ezredfordulón.* Budapest, 367–376.
- BENGI LÁSZLÓ 1998. *Önreflexív prózatechnika és polivalens jelentésstruktúra Kosztolányi Dezső Házi dolgozat című novellájában.* = Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály szerk.: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről.* Budapest, 224–227.
- CS. CZACHES ERZSÉBET–LESZNYÁK MÁRTA–MOLNÁR EDIT KATALIN 1996. *Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben.* *Educatio*, 3. sz., 417–430.
- DÁLNOKINÉ PÉCSI KLÁRA 2001. *Családkép a kisiskolások tankönyveiben.* *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 100–104.
- DÁRDAI ÁGNES 2002. *A tankönyvkutatás alapjai.* Budapest – Pécs.
- HÁBER JUDIT 1980. *Tankönyvszagú világ.* = Háber Judit–H. Sas Judit: *Tankönyvszagú világ.* Budapest, 27–64.
- H. SAS JUDIT 1980. *Milyen legyen a férfi, a nő, a család? Modellek az általános iskolai olvasókönyvekben.* = Háber Judit–H. Sas Judit: *Tankönyvszagú világ.* Budapest, 65–115.
- JARIĆ, ISIDORA 2002. *Rodni stereotipi.* = Nova srpska politička misao, Posebno izdanje 2. 5–19.
- KARLOVITZ JÁNOS 2001. *Tankönyv – elmélet és gyakorlat.* Budapest.
- KATONA IMRE 1999. *Népköltészetünk műfajainak nemek közötti megoszlása.* = Küllös Imola szerk.: *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Budapest, 95–102.
- KERESZTY ORSOLYA 2005. *A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tankönyvekben.* *Elektronikus Könyvtár és Nevelés* 2005/3. http://www.tanszertar.hu/eken/2005_03/kereszty.htm
- LIGETI CSÁKKNÉ 2001. *Miért más? Első osztályos olvasókönyvek összehasonlítása.* = *Új Pedagógiai Szemle*, 1. sz., 89–99.
- MARKOVIĆ, CUPAC 2003. *Smije li žena u udžbeniku igrati nogomet?* = *Novi List*, 2003.07.19. www.novolist.hr
- SZABÓ LÁSZLÓ TAMÁS 1988. *A „rejtett tanterv”.* Budapest.
- THUN ÉVA 1996. *„Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia.* = *Educatio*, 3. sz., 404–416.
- TREBJEŠANIN, ŽARKO 2002. *Stereotip o ženi u srpskoj kulturi.* = Nova srpska politička misao, Posebno izdanje 2. 91–105.

The Textbook as a Socializational Factor

Textbooks are carriers of social content, relations and values. Their development is closely connected to the prevailing social relations and their change leads to a paradigm shift in textbooks. Textbooks also play an important role in the sex-role socialization or the formation of sex-role stereotypes. In my study I examine textbooks as socializational factors, using content analysis, a research method of textbook theory. The subject of the research is the analysis of two Hungarian reading-books used in the fifth and the sixth grades of elementary school. The viewpoints grouped according to the topics are the following: the presence – invisibility of women, the work and vocation of men and women, their role in the family and household, the circle of their activities at work and off work, and the male and female images in the textbooks.

Keywords: textbook analysis, reading-books, representation of the sexes, hidden syllabus, stereotypes, socialization